

ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԵՂԻՇԷ

ԵԻ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵԻ Հ. ԱԿԻՆԵԱՆ

1

Հ. Ն. Ակինեան, Վիեննայի Մխիթարեան միաբան, քաջածանօթ դէմք է հայ բանասիրական աշխարհի մէջ:

Դրեթէ քառասուն երկար տարիներէ ի վեր ան տքնաջան կ'արտադրէ: Վիեննայի Մխիթարեան տպարանի վերջին գրացուցակը զինք կը ներկայացնէ որպէս հեղինակը քսան երեք մեծ ու պզտիկ աշխատութիւններու:

Ան կը գրէ չոգեպինդ արագութեամբ և առանց դադարի, և իր գրութիւնները ուսումնասիրելուդ այն տպաւորութիւնը կը ստանաս թէ այս անխոնջ Հայրը տէրն է ինքնաշարժ գրչի մը, որը համբերատար սպիտակ թուղթի անխոնջ դոտ մակերեսին վրայէն այնքան սրնթաց կ'ընթանայ, որ յաճախ — դժբախտաբար շատ անգամ — իր միտքը կարծես չի կրնար հասնիլ իր գրչին ետեէն:

առաջ, և հօրը ու որդիին միջև տեղ բացած է հինգ աթոռակալներու: Այս հերթիւնեան ճիգը սակայն չենք կարծեր թէ յոգնեցուցած ըլլայ այդպիսի ըմբռնական մարզանքներու վարժ իր բազուկները: Այս կերպով Արիստակէս հայրապետը իր հօրը մահէն 50 տարի վերջ միայն կաթողիկոս կ'ըլլայ, երբ արդէն 92 տարեկան ծերունի մը դարձած ըլլալու էր, և 40 տարի կաթողիկոսութիւն կ'ընէ... կարծենք աւելի գրելու պէտք չկայ, հաստատելու համար թէ այս Գաւազանացանկը իսպառ հակապատմական է և բանասիրական ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնէ:

ՆՈՐԱՅՐ ՎՐԴ. ՇՈՎԱԿԱՆ

Ասիկա թերևս տանելի ըլլար գրական ուրիշ մարդերու մէջ, բայց բանասիրութեան — մանաւանդ հայ բանասիրական ասպարէզի մէջ — պէտք է լինէր ճիշդ հակառակը: Ծրջահայեաց զգուշաւորութեամբ իր քայլերը չափող մտքին՝ գրիչը հետեւելու էր ալ աւելի չափափուն և կըշռադատուած քայլով:

Թերթեցէք վերջին քանի մը տարիներու «Հանգէս Ամսօրեայ»ները և կը տեսնէք թէ իւրաքանչիւր թիւին գրեթէ երեք քառորդը առանձինն կը լեցնէ Հ. Ակինեան:

Շեշտեցինք հայ բանասիրութիւնը, և իրաւացիօրէն: Հայ ժողովուրդի պատմութեան — քաղաքական, ընկերային, եկեղեցական և մշակութային — վերաբերեալ խնդիրները խիստ բարդ են: Առեղծուածային հանգոյցներ կը զիմագրուեն քեզ, կնճիռներ, որոնք եթէ իրարու չհակասեն իսկ, միոյն կամ միւսին տրամաբանական լուծումը կը բարդացնեն և կը ստիպեն, որ բանասէրը առատ ուղեղի քրտինք թափէ, ճակատի և գրչի քրտինքէն առաջ, որպէսզի կարենայ ըստ կարելւոյն ամենահաւանական, եթէ ոչ ճշգրիտ, եզրակացութեան մը յանդի տրուած հարցի մը մասին:

Բազմադարեան ժամանակաշրջան մը ունինք, գէպքերով, դէմքերով և շարժումներով լի: Մեր դասական մատենագիրներու ձեռագիրները, դարերու ընթացքին բազմահազար ընդօրինակողներու ձեռքերէն անցած ըլլալով, չունին բաղձացուած այն կատարելութիւնը, որը բանասէրին աշխատանքը մի քիչ թեթեւեղէր: Հետեաբար, եթէ բանասէրը կ'ուզէ որ հայ բանասիրութեան իր տալիք լուծման արժէք մը ներկայացնէ, արթնամիտ զգուշութիւնը խստապահանջ առաջնորդ պարտի ունենալ իրեն, և ամէն բանէ վեր, պէտք չէ աճապարէ, նոյնիսկ երբ «նոր» գիւտ մը ըրած է, որը միւս բանասէրներու մատ խածնել պիտի տայ:

Հ. Ներսէս Ակինեանի, որպէս բանասէրի, ի մասնաւորի Մովսէս Խորենացիի և Եղիշէի վերաբերմամբ, մեր այս գրութիւնը, որ խոստացած էինք. 1945 թ. (տես Հայրենիք Ամսագիր, 1945, Յուլիս-Օգոստոս), ուշացուցինք սպասելով իր Եղիշէի մասին գրած երկու հատորներու յաջորդ (և վերջին) գրքին: Սակայն ցարդ սոյն հա-

տորը լոյս չէ տեսած: Իսկ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1947 Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր համարին մէջ Խորենացիի նոր աղբիւր մըն ալ գտած ըլլալու պարագան առիթ կուտայ որ մեր խանար հարծիքը յայտնենք Հ. Ակինեանի վերոյիշեալ երկու մատենագիրներու մասին կատարած մտամարզանքին և անոր ի յայտ բերած բանասիրական մեթոտին:

Հայ ապրող բանասէրներու մէջ Հ. Ակինեան թերևս ամենէն շատ կարդացուած անձն է: Հարիւրաւոր հատորներու լէջերուն վրայ աչքի լոյս թափեր է, պրպտեր, քններ, նոթադրեր է ապշեցուցիչ առատութեամբ: Իւր միտքը նմաներ է ընդարձակ շտեմարանի մը, որ մինչև առաստաղի անկիւնները լեցուեր է պատմագիտական տեղեկութիւններով:

Սակայն ինչ որ ճիշդ է խճողուած շտեմարանի պարագային, ճիշդ է նաև ծանրաբեռնեալ մտքին: Ուր առարկաները դէպ զէպ վրայ կուտակուեր են, յորդած են նրբանցներուն, շարժելու տեղ չձգելով, և ուզուած առարկայ մը փնտռելու շատ մը ուրիշներ առեր դրեր են մինչև փնտռածը գտնելը: Կարգով կանոնով շարագասելու այլևս ոչ ժամանակ և ոչ ալ միջոց կը մնայ:

Խնդրոյ առարկայ երկու մատենագիրներու հանդէպ Հ. Ակինեանի գործադրած մեթոտը այնքան ցայտուն կերպով կը յայտնէ այս պարագան: Եւ կարդալուց կ'աւաղես թէ զրոգը փոխանակ իր վերլուծական ջանքերը կեդրոնացնելու միւրայն առաջադրած նիւթին, պատմական անձի մը կամ տեղւոյ մը անունը յիշելուն կը յամենայ այդ անձի կամ տեղւոյ մասին զիտցածները ըսելու: Գլխաւոր ճանապարհի երկայնքին կ'ախորժի երկրորդական և կողմնակի արահետներուն արագ պտոյտ մը տալ: Իր գրելու սրարչաւ ընթացքին նոր նոր գիւտեր կ'ընէ, որոնք նոր շեղումներու տուն կուտան:

Այս այնքան ալ ծանրակշիռ չհամարուէր և թերևս նկատուէր որպէս հետաքրքրական անհատական յատկանիշ մը, որ խսկատիպ դրոշմ մը կրնայ տալ հեղինակի գրելակերպին, առանց զգալիօրէն խաթարելու իր բանասիրական և գիտական լուրջ վերլուծումները:

Սակայն այդպէս չէ եղած գոնէ Խո-

րենացիի և Եղիշէի մասին իր աշխատասիրութեանց մէջ: Առաւելապէս այս երկու գործերու մէջ Հ. Ակինեան կը յայտնաբերէ բանասիրական իւրաքանչեւ մեթոտ մը, որ հեռու է գիտական ըլլալէ, որուն համար կը տատամսիմ նոյնիսկ մեթոտ բառը գործածելու, քանզի մեթոտը տրամաբանական օղակաւորումով կարգ կանոն մը կ'ենթադրէ: Ուրիշ բառ մը չգտնելու պիտի գործածեմ մեթոտ բառը:

Իր նախորդ քանի մը տասնեակ տարիներու մատենագրական աշխատութեանց արժանիքներուն վրայ մօայլ ստուեր մը կը ձգէ վերոյիշեալ մեթոտը. և այս աւելի քան ցաւալի է: Քանզի Հ. Ներսէս Ակինեան բազմապատակ մշակ մըն է, որուն ըսածն ու գրածը ամենայն ուշադրութեամբ կը սիրենք ի մօի առնուլ. մանաւանդ երբ Խորենացիի և Եղիշէի նման հայ բանասիրութեան ամենալուրջ երկու կնճոտ խնդիրներու մասին կը խօսի, և կը խօսի բուրովին նոր և շատ շատերու համար անակնկալ և արմատական բաներ:

Մեր դասական գրողներէն առաւելապէս Խորենացիի և յետոյ Եղիշէն բանասէրէն և ուսանողէն կը պահանջեն զգուշաւոր և լուրջ վերաբերում: Պիտի քննենք զանոնք, պիտի վերաքննենք, պայմանաւսկայն մեր աշխատանքը հիմնուի գիտական հողի վրայ:

Մեթոտը, որ Հ. Ակինեան յարմար դատած է ընտրել հեռու է գիտական ըլլալէ և եթէ շարունակուի կամ հետեւողներ ունենայ աղիտաբեր կրնայ ըլլալ հայ պատմագրութեան համար: Աղիտաբեր բառը գործածելի երկար մտածելէ վերջ, եւ քիչ յետոյ պիտի տեսնենք թէ ան ոչ միայն տեղին է այլ թերևս իրեն ընկեր ունենալու էր չարաբաստիկ բառն ալ:

2

Իւր տարիներու մատենագրական աշխատանքները յախուռն անձնավստահութիւն մը տուած են Հ. Ակինեանին, և ասով է որ կարելի է բացատրել այն բացասական յատկանիշները որոնք կը վարեն իր վերլուծումի մեթոտը:

Այս յատկանիշներն են, անհամբեր արագութեամբ գրել, որ պատճառ կ'ըլլայ

հակասութեանց մէջ իյնալու: Երբեմն այնպիսի անհաճոյ հակասութիւն, որ ընթերցողին զարմանք կը պատճառէ, իսկ պատմագրական ուսանողի մը շփոթ և կակիծ:

Յետոյ ան կը սիրէ ենթադրութիւններ ընել: Ենթադրութիւնը անպայման յոյժ օգտակար է բանասիրական մարզի մէջ: Բայց Հ. Ակինեանի ենթադրութիւններէն ոմանք մէկը մէկու կը հակասեն: Ինչ որ աւելի տարօրինակ է, ենթադրութեամբ, «ամենայն հաւանականութեամբ» կամ «ինձ կը թուի»ով յղացուած միտք մը, շատ չանցած արդէն իրեն համար համոզում դարձած է, եղած է իրողութիւն մը, և հիմնուած նման «իրողութեան» վրայ պատմական գծուարին հարցի մը շուրջ վճիռ կը կայացուի:

Ապա Հ. Ակինեան կը սիրէ տեսութիւն մը կամ վարկած մը իւրացնել և անկէ վերջ անտեղիտալի յամառութեամբ, երբեմն կամայական, յաճախ բռնազբօսիկ փաստարկութիւններ յառաջ կը քէ, որպէսզի կանխակալ այդ տեսութիւնը իր զետեղած պատուանդանին վրայ ամուր կանգնած տեսնէ: Նոր կօշիկ մը գտնելէ վերջ կ'ուզէ ոտքը կօշիկին յարմարցնել և եթէ հարկ տեսնէ չտատամսիր պզտիկ տաշուներ ընելու ոտքէն որպէսզի ան յարմարի կօշիկին:

Կամայական իր մարզանքները Խորենացիի պարագային դժբախտաբար, քինախնդիր, գրեթէ անարգական շեշտով մըն ալ կը կէտկիտէ: Կարծես խեղճ Մովսէսի դէմ անձնական ատելութիւն մը ունի: Միոյն Յ. Տաղբաշեան գիրք մը գրած ունի, Փաւստոս Բիւղանդացի եւ իր Պատմութեան խաղախոյր (Վիեննա, Միլիթարեան Տպարան, 1898): Այս անձը վրէժնդրական ատելութեամբ մը կրնայ գրել. «Առ այժմ մենք Խորենացու ցնդաբանութիւնները մէկ կողմ թողնենք» (էջ 13: Կամ, «... Ահա մի նոր ապացոյց մեր զառամեալ պատմաբանի անբարեխղճութեան և այն ողորմելի հասկացողութեան մասին որ նա ունի պատմութեան վրայ» (17), կամ, «... Նոյն կեղծիքն է անուամ Խորենացին» (20), կամ, «Այս ծերունին որչափ խարդախ, նոյնչափ միամիտ է» (47), և այլն, և այլն:

Բայց ի՞նչպէս կարելի է հաւատալ որ Հ. Ակինեան կրնայ իրեն թոյլատրել Խո-

րենացիի դէմ ամենադոյզն անարգական արտայայտութիւն մը իր բանասիրական ուսումնասիրութեանց մէջ: Միթէ ե՞ս Հ. Ակինեանին յիշեցնելու եմ հոռմէական հիւստածը. «Այն ինչ վայել է եղին, վայել է Արամազդին»:

Ի՞նչ գոհացում կարող է ստանալ զիտեական բանասէր մը իր ժամանակէն հազար կամ աւելի տարիներ առաջ մեռած հեղինակի վերաբերմամբ գործածել բանագող, Բաղրատունիներու կապարճակիր կամ խնկարկու արհամարհական արտայայտութիւնը: Ո՞ւր կը հասնինք եթէ ես կամ ուրիշ մըն ալ ելլենք Փաւստոսը, Փարպեցին և Եղիշէն կոչենք Մամիկոնեաններու կապարճակիրները: Եւ ես թերեւ աւելի հոգ ունենամ այդպէս կոչելու դանոնք, երբ նկատի առնենք որ սոյն երեք պատմիչները որքան մոլեռանդ և լորձնաշուրթն փառաբանողներն են Մամիկոնեաններու:

Յետոյ բոլորովին անբացատրելի, չըսելու համար անհեթեթ բան մըն է տեսնել թէ ինչպէս Հ. Ակինեան, որ Ղևոնդ և Խորենացի միւսնոյն անձն է կ'ըսէ, Ղևոնդի հանդէպ այնքան համակրանք ունի, իսկ Խորենացիի անձին դէմ արհամարհանք: Միթէ միւսնոյն անձը թէ չար է և թէ բարի: Վախճամ Այո՛ պիտի պատասխանէ և որպէս ապացոյց յիշէ վիպասան Սթիվընսընի «Տաբբը ձեֆիլ եւ Մըսթըր Հայս» վիպակը:

Հ. Ակինեանի մեթոտին ուրիշ մէկ յատկանիշը, մանրամանր և երկարապատում քննութեան ենթարկել երկրորդական կամ երրորդական կարեւորութիւն ներկայացնող դէպք մը կամ նախադասութիւն մը, և անկէ հանած արդիւնքը յարմարցնել գլխաւոր նիւթին: Այս մէկ պարագան սակայն յատուկ է միայն Հ. Ակինեանին:

Ատենօք շատ շատեր տարուեցան այս մանրախուզութենէն, որ համաճարակի մը համեմատութիւնները ստացաւ և ծանօթ է որպէս Hypercriticism: Մենք քանի մը տարի առաջ բանասիրական այս երևոյթը կոչած էինք Sbruttamento: Տերեւը բարակ մաղերէ անցնել և անոր այսպիսի մանրամանր քննութենէն ձեռք բերուած արդիւնքով ծառին բունն և արմատը կը շաղկատել, առանց այդ բունն ու արմատը ենթարկելու նման քննութեան:

Մեր մէջ Hypercriticism-ի կամ Տերեւ-ւամաղութեան կարեւորուն ներկայացուցիչները կը հանդիսանան Գր. Խալաթեանց և իրմէ վերջ չ. Ակինեան:

Կը մոռցուի սակայն որ գրեթէ յիսուն տարի առաջ Hypercriticism-ը որպէս նորա-ձեռնութիւն կորսնցուց իր թափը և այժմ բոլորովին մէկդի ձգուած է գիտնականներու կողմէ:

3

Ի սկզբան որոշած էինք չ. Ակինեանի Խորենացիի և Եղիշէի մասին յայտնած կարծիքները կամ եզրակացութիւնները քննել և յայտնել մեր խորհրդածութիւնները որպէս պատասխան:

Սակայն երբ ուսումնասիրեցինք իր երկու գրքերը, առաջին Մասեմագրական Հետազոտութիւններ, Հատոր Գ. 1930, երկրորդ, Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւն Հայոց Պատերազմին, Հատոր Ա. 1932, Հատոր Բ. 1936, և ծանօթացանք իր մեթոտիկն և անոր վերոյիշեալ յատկանիշներուն, հրաժարեցանք մեր սկզբնական որոշումէն:

Հարկ չտեսանք հակաճառելու չ. Ակինեանին քանզի իւր իսկ գրքերը առատորէն կը հայթայթէին իր այնքան տքնաջան աշխատանքով բարձրացնել ջանացած կառուցուածքը խաթարող, իւր փաստարկութիւնները անդամալուծող զէնքեր: Վերը յիշածս բացասական յատկանիշներուն ամէնն ալ խանգարեր էին չ. Ակինեանի տեսութեանց այնքան հապճեպօրէն իրարու ագուցուած կապերը, առկա եւ աննկատելի ձգելով իր նոր գիւտերը որպէս սոսկական ենթադրութիւններ և ոչ աւելի:

Մենք պիտի բաւականանանք իր իսկ գրքերուն մէջէն վերոյիշեալ յատկանիշները ցուցադրող մէջբերումներ ընելու, այն խորին համոզումով որ առաջինը ինքը չ. Ակինեան, վերաքննէ իր գրածները, և ապա եթէ տակաւին միեւնոյն հիմնական տեսութիւնները ունի, մեզի տայ իր վերլուծումը և փաստարկութիւնները աւելի յստակ և իրերամարտ հակառակութիւններէ մաքրուած գրութեամբ:

Ինծի համար սիրելի աշխատանք մը է այս, բայց կը լծուիմ անոր որովհետեւ

այլեւս չ. Ներսէս Ակինեան իր այս գրութիւններով հայ պատմագիրները և հայ բանահիւսութիւնը շփոթութեան կը մատնէ: Վստահ եմ որ նման արդիւնք մը բազմա-հմուտ Հայրը մտքէն իսկ չէր անցուցած, բայց իր գրելու անխնամ ձեւը, իր ըրած գիւտերու կամ նոր ենթադրութիւններու առթած չափազանց խանդավառութիւնը, և իր աճապարանքը զինք առաջնորդած են անել ճամբու մը, ուր ան իր ետեւէն կ'ուզէ տանիլ հայ բանասիրութիւնը, ինչպէս այն կարելի է կռահել դատելով իր կշտամբական և ծաղրական արտայայտութիւններէն այն բանասէրներու հանդէպ որոնք «ի խոր քուն» են:

Վերոյիշեալ երկու գրքերը ուսումնասիրելուդ ակամայ կուգաս այն եզրակացութեան թէ չ. Ակինեան որպէս բանասէր յամառ թշնամի մը ունի, և ան է չ. Ներսէս Ակինեան:

4

Այժմ հետեւինք իր ցուցմունքներուն Մովսէս Խորենացիի մասին:

Դուն և ես տարիներէ ի վեր հե ի հե հետեւած էինք Խորենացիի ժամանակի շուրջ յարուցուած փոթորիկին: Առաւել կամ նուազ չափով ջղայնացած գիտնականներ մեծ պատմագիրը Հինգերորդ դարէն դուրս հանած կը տանէին հոս հոն: Այս տարի Վեցերորդ դար, յաջորդին՝ Եօթներորդ, միւսին՝ Ութերորդ, յետոյ Իններորդ: Եթէ Տասներորդ դարու մատենագիրները յիշած չըլլային Մովսէսը, հոն ալ պիտի տանէին զինք և, փառք մարդկային մտքի ճկունութեան, «փաստեր» ալ պիտի գտնէին իրենց պնդածին կուռան հայթայթելու:

Այլեւս յաջորդող բանասէրներու համար ասպարէզը կը նեղնար: Անոնք որ մարմաջը ունէին նոր բան մը ըսելու եւ Խորենացիի նոր թուական մը տալու, բայց հաւանական չորս դարերը արդէն գրաւուած էին, և որովհետեւ անոնցմէ անդին չէին կրնար երթալ, տխուր հարկին տակ պիտի ըլլային սոսկ կրկնելու արդէն ըսուածները:

Խորենացիի պարագային չ. Ներսէս Ակինեան կուգար բոլորովին անակնկալ նոր բանը ըսելու իր գրքին մէջ:

Յոգնաջան Հայրը կ'ըսէր թէ Խորենա-

ցիւր Պատմութեան հեղինակը Մովսէսը չէ, այլ Ղևոնդ երէց, որ իւր կարգին ծանօթ է որպէս հեղինակը Արարական տիրապետութեան շրջանի Հայաստանի պատմութեան, 150 տարուայ պատմութիւն, 640 թուականէն մինչև 789: Որով մեզի ծանօթ այս երկու Պատմութիւններու հեղինակը մէկ անձ էր, Ղևոնդ:

Երկու գրքերու իւրաքանչիւրին ոճին ակնբախ տարբերութիւնը միւսէն, Խորենացիի գեղաճաշակ, կուռ և բարձրագոյն մշակոյթի մը տուեալներով թրծուած մշտքին դիմաց՝ Ղևոնդի համեատ գրական ձիրքը, կը խորհիւթէ անյաղթելի դժուարութիւն պիտի յարուցանէ:

Ոչ Հ. Ակինեանի համար:

Գրքին Յառաջարանին մէջն իսկ կը լուծէ խնդիրը:

Ա. Զօպանեան «Անահիտ»ի մէջ մատնանշելով մեր յիշած դժուարութիւնը զըրած էր. «բայց կայ կարեոր կէտ մը որ կը դժուարացնէ (երկու հեղինակներու) նոյնացումը. ի՞նչպէս սեղմեցնել Ղևոնդի գրական նիհար անձնաւորութեան մէջ քաղմաձև, հոյակապ գրագէտի այն գեղասէր, հելլէնապաշտ, գիւցազնապաշտ կրակոտ և արուեստագէտ խառնուածքը, հզօր ու ջերմ հայրենասէրի այն ճոխ ու ցցուն անհատականութիւնը որ Խորենացիի անունով ծրարուած խորհրդաւոր գրողին է. Ղևոնդ ժամանակագիր մըն է, մինչ Հայոց Պատմութեան, Հախիսիմեանց, Վարդափառի ձառերուն հեղինակը, քաղմաթիւ գործերու հմուտ թարգմանիչը, մեր հին մատենագրութեան ամենէն մեծ բանաստեղծներէն և ամենէն ծաղկեալ մտքերէն մին է»:

Հ. Ակինեան անմիջապէս կը պատասխանէ.

«Ամէն հասակ ունեցած է իւր տխրոյց տարիքը, ամէն մեծութիւն՝ իւր մանկութիւնն ու երիտասարդութիւնը: Եթէ Ղևոնդ երիտասարդական հասակին կրցաւ հիւսել իւր Պատմութիւնն այնքան վայելչօրէն, կը յուսացնէ թէ զարգացած տարիքին մէջ պիտի նիւթէր աւելի հոյակապը, աւելի մեծ վայելուչը» (Յառաջարան, էջ Գ.):

Ուրեմն պարզ է Հ. Ակինեանի բացատրութիւնը: Ղևոնդ Արարական շրջանի պատմութիւնը գրեց երիտասարդ հասա-

կին, իսկ երբ ծերացաւ, գրեց աւելի հոյակապ և մեծ վայելուչ ոճով:

Այս բացատրութեամբ, Հայրը կ'ընդունի Ղևոնդի ոճին ակնբախ տարբերութիւնը Խորենացիի ոճէն: Երկու մատենագիրներու ոճերուն այս զանազանութիւնը թէև իր միտքը կը չարչարէ, բայց հաւատարմ և մը կը դանդաղ պարտկելու զայն, թէև երբեմն ընթերցողը մութի մէջ է ըսածին նշանակութիւնը հասկնալու:

Յառաջարանէն զատ գրքին մէջ ալ քանիցս կը խօսուի այս հարցի մասին, որոնցմէ մէկը հոս արձանագրենք, քանզի տակաւին առիթը պիտի ունենանք երկու պատմադիրներու լեզուի և ոճին մասին իր ըսածներու քաղմահանգոյց բացատրութիւններուն անդրադառնալու:

Կը գրէ Հ. Ակինեան. «Լեզուն և ոճը Ղևոնդի քով աւելի կենդանի է և պատկերաւոր, երիտասարդական խանդն է հոն արտայայտուողը. մինչ Մովսէս ծերութեան ալիքով ծաղկած, աւելի խոհական ոճով, աւելի պերճաբան լեզուով կը ջանայ արտայայտութիւն շնորհել իր մտածմունքներուն... հասակի տարբերութիւնը և իւրեք պերճաբան վայելելու ձգտումը յառաջ բերած է երիտասարդ Ղևոնդի և ծերունագարդ Մովսէսի մէջ զանազանութիւն ոճից և լեզուի»:

Մինչև հոս լաւ. բայց անմիջապէս կ'աւելցնէ հեռեկալ շուարեցուցիչ և անհասկնալի բառերը. «Բայց մէկ խմորով զանգուած է ամբողջութիւնը, մէկ է բառագանձը, մտքերը մարմնաւորելու հանգիւստը» (187):

Հ. Ակինեան ի՞նչ կ'ուզէ որ հասկնանք վերջին երկու տողէն: Եթէ երկու գիրքն ալ մէկ խմորով զանգուած է, եթէ երկուքին բառագանձը մէկ է, և նոյնն է մրտքերը մարմնաւորելու հանգիւստը, գրող մը կրնա՞ր աւելի ազգու եղանակաւ ըսել թէ երկու գրքերուն ոճը միևնոյնն է: Այլ ի՞նչ ոճի և լեզուի զանազանութեան մասին է որ կը խօսուի Ղևոնդին կենդանի և պատկերաւոր, Խորենացիին խոհական և պերճաբան:

Միթէ՛ կարելի՞ է ուրիշ եզրակացութեան յանդիլ քան այս կանխակալ մտքով թէ հեղինակը որչա՞ծ է Ղևոնդ և Մովսէս միևնոյն անձը համարել, և ստիպուած

այսպէս պատէ պատ կամայական բացատրութիւններ տալու ապերախտ աշխատանքին կը լծուի:

Հ. Ակինեան, «մէկ է բառապանծը», ապացուցանելու համար իր գրքի 16 էջերու մէջ կը գետեղէ 103 բառեր ըսելով թէ, «պիտի ամփոփեմ այս բաժնի մէջ այն տեղիքները, ուր երկու հեղինակները կ'արտայայտուին միեւնոյն բառերով» (187):

Այս բառերուն մեծամասնութիւնը սակայն Ս. Գրքէն են, և մատչելի ուրիշ հեղինակներուն ալ, եթէ սա ապացոյց պիտի զօրծածուէր իր այնքան լուրջ համոզման թէ երկու հեղինակները միեւնոյն անձն են, ինչը կ'արգիլէ զինք Ղևոնդը նոյնացնել ուրիշ մատենագիրներու հետ ալ, որոնց գրութեանց մէջ նման բառեր շատ պիտի գտնէր:

Բաղդատութեան համար էական է երկու հեղինակներու ամբողջական՝ բառացանկը նկատի ունենալ, իսկ ամէն բանէ վեր՝ իւրաքանչիւրին ոճը:

Բայց աւելի զարմանալին կայ Ղևոնդի ոճի մասին Հ. Ակինեանի արտայայտութեանց: Պահ մը մոռնա՞ք Խորենացին:

Գիտարար Հայրը կը յայտնէ թէ Ղևոնդ իր Պատմութիւնը մէկ անգամէն ալ չգրեց: Այլ երկու անգամով: Առաջին մասը որ գրքին Ա-ԼԳ գլուխները կը կազմէ, Ղևոնդ գրի առաւ հաւանօրէն 774 թուականին: Յետոյ սպասեց տասնվեց տարի և 790ին գրեց մնացածը:

Մենք յետագային կը քննենք Հ. Ակինեանի այս յայտարարութիւնը, այժմ գոհանանք միմիայն յիշելով իր հետեւեալ միտքը.

«Թէ լեզուն և թէ պատմելու ոճը զգալի կերպով կը փոխուին յաջորդ մասին մէջ, ուր պատմիչը աւելի հասուն տարիքի մէջ կ'երևայ և զէպքերուն ի մերձաւոր ժամանակակից և հանդիսատես» (63):

Տրամաբանօրէն կ'ակնկալես որ Հ. Ակինեան աւելցնէր նաև թէ, այսպիսով տասնվեց տարի վերջ գրուած երկրորդ մասի լեզուն ու ոճը աւելի նմանութիւն ունի Ղևոնդ - Խորենացի Պատմութեան ունին: Այդ չընենք, նոյնիսկ, բաղդատական յարմար կամ անյարմար մէջբերումներու սիրահար Հայրը, Ղևոնդի գրքին առաջին և երկրորդ մասէն մէջբերումներով ցոյց չտար զգալի փոփոխութիւնը լեզուի և ոճի:

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

(Շարունակելի՝ 1)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ՀՌՈՍԿԼԱՅԻ ԴՂԵԱԿ

(Շարունակելի՝ Սիոն, Մայիս 1950, էջ 150)

Շնորհալի մահէն յետոյ իրեն յաջորդեց իր աւագ եղբորորդին, միշտ Պահաւունի տոհմէն, Տ. Գրիգոր Ի. Տղայ՝ որ պատանի հասակէն Հոռմկայի կաթողիկոսութեան մէջ մեծցած և իր կաթողիկոս հորեղբայրներուն առաջնորդութեամբ ստացած էր եկեղեցական բոլոր աստիճանները: Նախորդին օրով Կ. Պոլսոյ բիւզանդական արքունիքին և ասոր կողքին եղող պատրիարքարանի կողմէ սկսած «Միութենական» զիմուժը իր օրով ալ կրկնուեցաւ Մանուէլ կայսեր կողմէ հասած նոր նամակով մը: Գրիգոր կաթողիկոս տեղեակ ըլլալով իր նախորդին օրով Կ. Պոլսոյ և Հոռմկայի միջև կատարուած բանակցութիւններուն, ինքն ալ հետեւեցաւ անոր քաղաքավար բայց զգուշաւոր ընթացքին:

Մեր ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ «Միութենական» խնդիրը պէտք եղածէն շատ աւելի ընդարձակ տեղ է զբաւած, տրուած ըլլալով իր կարեւորութիւնը, խնդիր մը որ տակաւ բարդանալ սկսաւ յաջորդ դարերուն վատիկանի բռնած ուղղութեամբ: Ըլլա՞յ Արեւելեան Հայաստանի ըլլա՞յ Կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը, իրր կրկին ճանապարհներ եւրոպայի և Ասիոյ միջև, անձանօթ չըլլալով հայկական արքունիքներուն և ասոնց կողքին ապրող ու գործակցող կաթողիկոսներուն, միշտ որդեգրել պարտաւորած են իրատես ու զգուշաւոր ընթացք մը, առանց հեռանալու անվտանգ միութենէ մը ակնկալուած յոյսերէն. բայց Բիւզանդիոնի և յետագային Հոռմի առաջարկ ու պայմանները յաճախ այնքան ծանր թուած են որ ստիպուած են ծանրերուն առջև հաստատամիտ ու աներկիւզ մնալ, պահելու համար Հայ. եկեղեցւոյ վարդապետական նկարագիրը և թեթեւ թուած պայմաններու հանդէպ զիջող գտնուիլ, եկե.